

Aleksandar Jakir

NEMO GUĆA MISIJA I POČETAK KRAJA?

**Gospodarske reforme u SFR
Jugoslaviji tijekom 1960-ih
godina¹**

Početak 1960-ih godina savezni državni aparat je još uvijek imao dominantnu ulogu u upravljanju privredom dok su, s druge strane, postojali razni dokumenti, kao što su Zaključci VI. kongresa, dokumenti Kongresa radničkih savjeta, Program SKJ i dr. kojima se jamčilo tzv. radničko samoupravljanje². Rasprave o eventualnim promjenama u privrednom

1 Za širi kontekst usp. Jakir, *The Economic Trigger*, str. 134-155. U svojim sjećanjima, objavljenim krajem 2003. g. (Hadžišehović, *A Muslim Woman*, str. 215), autorica izražava mišljenje da se u Beogradu, u kojemu je u to vrijeme živjela, smatralo da je s uvođenjem ekonomskih reformi i sa poskupljenjima definitivno završilo "poslijeratno razdoblje" i spominje rašireni "osjećaj nelagode i nesigurnosti".

2 Radničko (socijalističko) samoupravljanje za vrijeme SFRJ definirano je kao "sustav društvenih odnosa, koji se osniva na društvenom vlasništvu sredstava za proizvodnju i pravu udruženih radnih ljudi u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama da što neposrednije upravljaju svojom djelatnošću i plodovima svoga rada, da samostalno reguliraju i usklađuju svoje

sustavu bile su na početku ograničene na raspodjelu dohotka između poduzeća i države. Općenito, o problemima “privrednog razvoja u socijalizmu”³ s kojima je bila suočena socijalistička ekonomija od početka 60-ih godina, a koja je do tada od kraja četrdesetih godina bilježila impozantne stope rasta, po prvi put se u prosincu 1962. godine javno progovorilo na savjetovanju jugoslavenskih ekonomista u Beogradu. Među stručnjacima i političarima (uglavnom među kadrovima iz Slovenije i Hrvatske) raslo je uvjerenje da su smanjivanje uloge države u ekonomiji tzv. *deetatizacija* i *decentralizacija* jedini izlaz iz stanja u kojemu se našla ekonomija SFRJ, a koje je ocijenjeno nepovoljnim.⁴ Većina hrvatskih ekonomskih stručnjaka kritizirala je etatiističko-centralistički sustav i zalagala se za veću samostalnost poduzeća.⁵ Današnje povijesne sinteze, privrednu reformu, kojom se nastojala povećati tržišna orijentacija poduzeća i koja je imala služiti boljem uključivanju u međunarodni gospodarski sustav, smatraju bitnim čimbenikom u ondašnjoj fazi liberalizacije komunističkog režima. Cilj reforme bio je “tržišni socijalizam”. Riječima Ive Goldsteina: “Uvodio se kapitalistički način poslovanja, ali bez privatnog vlasništva”.⁶

Proučavajući diskusije koje su se onda vodili oko reforme, i danas bismo se mogli složiti s opaskom jednog od sudionika gore spomenutog skupa ekonomista u tadašnjem glavnom gradu SFRJ od prije više od četiri desetljeća, da su politička ekonomija i kriza socijalističkog samoupravnog sistema federativne Jugoslavije nedovoljno istraženi⁷, s tim da se pitanje eventualne povezanosti između nemogućnosti savladavanja ekonomske krize unutar socijalističkog sustava i kasnijeg raspada jugoslavenske federacije čini posebno zanimljivim.⁸ U ovom radu se stoga želimo baviti nekim specifičnostima i obilježjima bivšeg jugoslavenskog gospodarskog sustava i pokušati rekonstruirati tijek diskusija, koje su se vodile unutar komunističkog vrha, a što je naposljetku dovelo do odluke da se nakon VIII. Kongresa SKJ (1964.) krene u gospodarske i društvene reforme.⁹ Nadalje želimo ispitati što su bile dugoročne posljedice tih reformi, koje

međusobne odnose, da neposredno kontroliraju i usmjeravaju rad organizacija i ustanova, koje obavljaju društvene funkcije i poslove i da neposredno ili preko predstavnika sudjeluju u vršenju vlasti, utvrđivanju pravaca društvenog razvitka i odlučivanju o drugim društvenim poslovima, radi zadovoljavanja zajedničkih potreba i interesa“. Usp. Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, str. 593-594.

3 Stojanović, *Stopa rasta socijalističke privrede*, str. 47-80.

4 Pleština, *Regional Development*, str. 57-84.

5 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 413.

6 Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, str. 498: Isti, *Hrvatska povijest*, str. 322-337.

7 Jedan od najboljih radova na tu temu zasigurno je Woodward, *Socialist Unemployment*.

8 Bookman, *Economic Aspects*, str. 117-138; Haynes, *The Nightmare of the Market*, str. 1-19; Weißenbacher, *Jugoslawien*; Pascheit, *Zu ökonomischen Ursachen*.

9 Povijesna znanost se do sada uglavnom malo osvrtna na povijest ekonomike i ekonomske misli, usp. Hodgson, *How Economics Forgot History* i Cullenberg, Amariglio, Ruccio (ur.), *Postmodernism*,

su utrle put ekonomskoj, a onda i političkoj decentralizaciji na prostoru bivše Jugoslavije.¹⁰ U Zapisniku "sa sednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije" od 26. veljače 1965. godine nalazimo rečenicu: "U vezi sa nacionalnim pitanjem drugovi iz Armije često pitaju 'zašto se tako mnogo govori o republikama', jer to ne mogu dovoljno da shvate."¹¹ Proučavanjem gospodarskih reformi sredinom šezdesetih godina 20. stoljeća nalazimo mogući odgovor na postavljeno pitanje.

Naime, reforma nije ostala „samo u zamislama“¹². Naprotiv, realizirana je i imala je učinka, mada svakako ne kako je bila zamišljena, jer stoji tvrdnja da je povećanje proizvodnje i potrošnje u postojećim političkim odnosima bilo teško postići. Činjenica je da rasprave oko reformi sve do kraja SFRJ više nisu silazile s dnevnog reda. Kao što je poznato, Jugoslavija se tijekom šezdesetih godina suočavala s ozbiljnim političkim problemima, od pada Aleksandra Rankovića 1966. godine¹³ (ministar unutrašnjih poslova od 1945. i organizacijski sekretar SKJ od 1957., koji je upravljao obavještajnim službama, i kojeg se od 1963. kad je stupio na novostvoreno mjesto potpredsjednika, smatralo Titovim nasljednikom), preko studentskih protesta u Beogradu i na Kosovu 1968., pa do "Hrvatskog proljeća".¹⁴ Među razloge za nastanak političke krize zasigurno ulazi pitanje funkcioniranja odnosno ne-funkcioniranja samoupravnog ekonomskog modela.¹⁵

Točno je konstatirano da je temelj i, takoreći, jedno od glavnih obećanja socijalizma bila jednakost, i da se to posebno odnosilo na ekonomsku jednakost, a što su komunisti smatrali jedinom istinskom, tj. socijalističkom demokracijom.¹⁶ Prema tome, ne iznenađuje da je suočavanje sa sve glasnijim zahtjevima za čistim računima, što se u ono doba poglavito u Hrvatskoj ističe, tj. „zadržavanje zarađenog novca, posebice deviza“¹⁷, izazvalo žestoke rasprave i unutar

Economics and Knowledge.

10 Malo je, nažalost, novijih radova koji se bave strukturama u socijalističkim društvima, a pogotovo samoupravljanjem u SFRJ i političkom ekonomijom tog sustava na empirijskoj osnovi, a koji istražuju usku povezanost socijalističkog tipa gospodarstva sa mehanizmima političkog odlučivanja i upravljanja svojstvenih komunističkoj vladavini. Važnu studiju, koja se bavi "etatističkim" socijalizmom istočnoevropskog tipa, objavio je mađarski sociolog Kornai, *Das sozialistische System*; O SFRJ je svojevrmeno pisao Horvat, *The Political Economy of Socialism i isti, The Yugoslav Economic System.*

11 AJ, fond CK SKJ III/109, Sednica IK 26. 02. 1965.

12 Usp. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, str. 483.

13 Petranović, Zečević (ur.), *Jugoslavija 1918-1988*, str. 1110-1116.

14 Usp. Zubak, *The Croatian Spring*, str. 191-225.

15 Usp. Perišin, Vojnić, *Neki problemi*; Hanžeković, *Privredni sistem Jugoslavije*; Čobeljić, *Privreda Jugoslavije*; Vlaskalić, Zeković, *Ekonomika Jugoslavije*; Lang, *Privredni sistem SFRJ*. Za ekonomiju SRH vidi: Štahan, *Osobna potrošnja*; isti, *Osnove dugoročne politike.*

16 Jović, *Jugoslavija*. Ovdje citiram iz njegovog teksta *Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije*, str. 95-97.

17 Pavličević, *Povijest Hrvatske*, str. 483.

komunističkog vodstva, mada se nastojalo da što manje tih žučnih diskusija i kontroverznih stavova, onih koji su se sukobljavali na sjednicama, što su se vodile iza zatvorenih vrata, dospije u javnost.

Zapisnici sjednica Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije omogućuju dobar uvid u tijek diskusija unutar jugoslavenskog vodstva.¹⁸ Međutim, svakako treba imati na umu da je sadržaj mnogih dokumenata, kao što su to s pravom istaknuli Dušan Bilandžić i Zdenko Radelić, „ideologiziran, dvosmislen, proturječan i nejasan, te ga je teško dešifrirati“.¹⁹ No, zapisnici i druga arhivska građa upućuju na zaključak da je opravdano pretpostavljati, već za period početka šezdesetih godina, rastuće tenzije i frakcijske borbe unutar SKJ, a što mnogi današnji povjesničari dovode u vezu s neriješenim nacionalnim pitanjem i zaoštavanjem međunacionalnih odnosa unutar jugoslavenske federacije.²⁰

Što su, dakle, bile i u čemu se sastojala bit gospodarskih reformi? Nakon IV. Plenuma CK SKJ (1. srpnja 1966.) definitivno su stvoreni uvjeti za ostvarivanje reforme, koja više nije imala samo tehnički karakter (kako unaprijediti sistem privređivanja), nego i društveni, jer je vodila mijenjanju socio-ekonomskih odnosa i uvela elemente „liberalne“ tržišne ekonomije u jugoslavenski socijalizam.²¹ Kao sudionik u tadašnjim zbivanjima i kao povjesničar Dušan Bilandžić, krajem šezdesetih, zapisuje da su reforme značile pobjedu snaga, koje su se zalagale za „slobodnije društveno-ekonomske odnose“²² te sredinom osamdesetih zaključuje da je kritika državnog centralizma naposljetku dovela do „novih međunacionalnih odnosa“, a što je na kraju rezultiralo reformom reformi i „federalizacijom federacije“.²³ Gospodarske mjere donesene sredinom 1965. godine tumači kao početak „najradikalnije reforme privrednog sustava od uvođenja radničkog samoupravljanja 1950. godine“.²⁴

Usprkos činjenici da je Jugoslavija šezdesetih godina bila „ekonomski najuspješnija“²⁵, statistički podatci nedvosmisleno pokazuju da je kriza, koja je prethodila reformama bila zahvatila mnoge segmente gospodarstva.²⁶ Nedefi-

18 AJ, Fond 507, III/106 - CK SKJ te fond SIV-a.

19 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 12. Dušan Bilandžić je lijepo i sažeto to formulirao ovako citirajući glavnog ideologa samoupravljanja: „Radi se, naime, o tome da akteri političkih borbi jedno misle, drugo govore, a treće čine. (...) Tako je npr. E. Kardelj 12. studenog 1965., govoreći na tajnoj sjednici državno-partijskog vrha, apelirao da se „otvore karte“ jer se tako govori da će se budući povjesničari pitati „jesmo li bili normalni ljudi“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povjest*, str. 13.

20 Zacharias, *Decentralization tendencies*, str. 137.

21 Spahnjak, *Brionski plenum*, str. 463-489.

22 Bilandžić, *Borba za samoupravni socijalizam*, str. 105.

23 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. IV-XII.

24 Bilandžić, *Moderna povijest*, str. 478.

25 Jović, *Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije*, str. 95.

26 Statistički indikatori u: *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije*.

nirani odnosi između tzv. društvenog sektora, koji je privređivao po načelima samoupravljanja i državnog intervencionizma zaoštravali su simptome krize jugoslavenske ekonomije, koja je svojom produktivnošću zaostajala za razvijenim kapitalističkim privredama. Početkom šezdesetih godina to se među ostalim očitovalo u sve jačoj inflaciji. Hibridni karakter samoupravnog socijalizma, koji je u sebi sadržavao elemente tržišne isto kao i planske privrede, otežavao je iznalaženje konzistentnih rješenja i primjenjivanje dosljednih mjera ekonomske politike u rješavanju krize. Jugoslavenski model gospodarstva u blokovski podijeljenom svijetu, u kojemu su se ekonomski sustavi jasno dijelili na kapitalističke i real-socijalističke, mnogim je stranim promatračima i teoretičarima, kao mješavina dvaju modela, bio jako zanimljiv. O njegovim specifičnostima, kao što su bili društvena svojina i radničko samoupravljanje tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina, ispisane su cijele biblioteke.²⁷ Naposljetku su unutarnje proturječnosti i problemi funkcioniranja samoupravnog modela privrede kao i nekonkurentnost velikih dijelova jugoslavenske ekonomije, na svjetskom tržištu izazvali recesiju, koja je 1961./62. g. zahvatila jugoslavensku privredu.²⁸

Ekonomska struka i politički vrh Slovenije i Hrvatske su na recesiju reagirali zahtjevima za većom liberalizacijom i zastupali oprečna stajališta u pogledu mjera ekonomske politike, za razliku od centralističke struje, koja se okupljala oko SK Srbije. Pitanje kako reagirati stajalo je pred jugoslavenskim komunistima, koji su se ponosili time da su nakon sukoba sa Staljinom izborili vlastiti put u socijalizam.

Nakon što se sustav tzv. radničkog samoupravljanja pokazao uspješnim u prvoj fazi poratne izgradnje i mobilizirao stvaralačke energije potrebne za industrijalizaciju zemlje, kriza je postajala sve očitija početkom šezdesetih. Uvođenje usklađenog deviznog tečaja i otvaranje privrede prema svjetskoj ekonomiji bili su prvi koraci na putu prema reformi, čiji je krajnji cilj bila deetatizacija akumulacije i stvaranje uvjeta da najvećim dijelom akumulacije neposredno raspolažu radne organizacije tzv. udruženi rad, čime bi se, u ondašnjoj terminologiji, stvorili uvjeti za povlačenje države sa područja fiskalnog prikupljanja sredstava akumulacije i odlučujućeg nositelja procesa i politike proširene reprodukcije.

Kao prva socijalistička zemlja, Jugoslavija je već pedesetih godina dozvoljavala osnivanje *mješovitih poduzeća* (joint ventures) između vlastitih i poduzeća iz kapitalističkih zemalja.²⁹ Uloga banaka kod kreditiranja privrednih subjekata od uvođenja samoupravljanja bila je neusporedivo jača nego u svim ostalim

27 Usp. bibliografiju u članku Jakir, Worker's Self-Management, str. 137-155.

28 Dragosavac, Gorupić, Lang, Vojnić et al, *Problemi provođenja društveno-ekonomske reforme*; Vojnić, *Problemi i dileme razvoja*.

29 Simić, Civil War in , str. 79; Pintado, *Structural Problems*.

socijalističkim ekonomijama, a prvi koraci prema reformama išli su u tom smjeru da se pozicija banaka u privredi još ojača i da se pokušava smanjiti utjecaj sindikata na formiranje plaća u poduzećima. No, takve mjere produbljivale su proturječnosti jugoslavenskog društvenog uređenja. Naime, monopol moći u rukama SKJ teško se mogao uskladiti sa doslovno shvaćenim pluralizmom samoupravnih interesa i načelima samoupravljanja, koje su bile zajamčene ustavom. Na ekonomskom planu je kontradikcija između elemenata dirigističkog upravljanja privredom i tržišne ekonomije bila očita. Visoke stope rasta tijekom prvih petnaest poratnih godina bile su posljedica forsirane industrijalizacije i izrazito niskog početnog nivoa proizvodnje u pretežito agrarnoj zemlji, pa i znatne zapadne financijske pomoći, koja je stizala nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom. U razdoblju između 1950. i 1953. godine Jugoslaviji je isplaćeno 553,9 milijuna dolara međunarodne financijske pomoći, od toga 267 milijuna dolara u vidu kredita.³⁰

Godine 1961. savezna je skupština donijela zakonske prijedloge o promjenama u privrednom sustavu. Osnovu novih društvenih odnosa trebao je činiti Zakon o dohotku, a reforma je predstavljala do tada najdublju promjenu u društveno–gospodarskim odnosima u Jugoslaviji. Kao ciljevi reforme navodili su se deatizacija, akumulacija i stvaranje uvjeta da najvećim dijelom akumulacije neposredno raspoložu radne organizacije, tzv. udruženi rad³¹. Njome se trebalo riješiti ključno pitanje raspodjele društvenih proizvoda između gospodarskih subjekata i države; proširiti inicijativu radnih kolektiva da bi se postiglo samoupravljanje; likvidirati tradicionalna poduzeća, a djelovanjem načela dohotka formirati samoupravnu radnu zajednicu, koja će zadovoljiti interese svih članova kolektiva. Međutim, mnogi istraživači došli su do zaključka da je sustav samoupravljanja bio samo fasada iza koje su u praksi i dalje sve bitne odluke donosili SK i njegove osnovne partijske organizacije, pa je samoupravljanje neposrednih proizvođača zapravo bilo više simbolično.

Čini se da su decentralizaciju od početka najjače zagovarali kadrovi iz Hrvatske i Slovenije, vidjevši u tome ostvarenje stvarnog federalizma i samostalnijeg odlučivanja republika. Najveća promjena sustava raspodjele dohotka između

30 Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, str. 197.

31 Organizacija udruženog rada bio je opći naziv za sve oblike udruživanja rada „slobodnih i ravnopravnih radnika, koji rade sredstvima u društvenom vlasništvu. Temeljni su oblici udruživanja radnika: osnovna organizacija udruženog rada (OOUR), radna zajednica, radna organizacija, složena organizacija udruženog rada. Izraz organizacija udruženog rada upućuje i na bitnu karakteristiku samoupravnog društva, da je za cjelokupni društveni sustav i za formiranje i djelatnost njegovih organizacija primaran i odlučujući trenutak udruživanja rada radnika, koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju. Bitno je svojstvo OUR- a da raspoložu sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu. Iz toga proizlaze sve njezine ekonomske, društvene i pravne odluke. U njoj su udruženi radnici slobodni i ravnopravni članovi. Rade u vlastitom, zajedničkom i društvenom interesu. Pripadaju im rezultati njihova rada. Usp. Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, str. 386.

poduzeća i države 1961. godine odnosila se na raspodjelu čistog prihoda, gdje su radnički kolektivi dobili potpunu autonomiju. Ova je promjena usmjerila proces osamostaljenja privrednih organizacija, i to u dva pravca: Država je napustila pravo određivanja kvantitativnih odnosa pri raspodjeli čistog prihoda privrednih organizacija, i tzv. radničke zajednice poduzeća dobile su pravo da samostalno odlučuju o regulaciji unutrašnjih odnosa, o kriterijima za raspodjelu čistog prihoda i sl.

Valja naglasiti da je privredna reforma 1961. godine obilježena i masovnim političkim akcijama, a time i pojačanom mobilizacijom i politizacijom. Stvoreno je uvjerenje da će novi privredni sustav „nagraditi“ radničke zajednice, koje budu dobro poslovale, dok će, s druge strane, ona poduzeća koje budu zaostajale u proizvodnji, „propadati“.³² U isto je vrijeme zabilježen i rastući otpor prema daljnjim promjenama u tzv. društveno-gospodarskim odnosima. Otpor je bio najjači u gospodarski slabije razvijenim društvenim sredinama, ali i u vodstvu poduzeća zbog straha od slabljenja njihove moći. Zapravo je došlo do stvaranja dvaju neformalnih frontova, od kojih je jedan bio za liberalizaciju tržišta i širenje samoupravnih prava radničkih kolektiva, a drugi se tome protivio. Rasprave o privrednim reformama 1961. godine izazvale su nesporazume i razilaženja u CK SKJ, Saveznome izvršnom vijeću i drugim središnjim organima federacije. Diskusije, koje su se unutar Izvršnog komiteta CK SKJ vodile oko mjera ekonomske politike između predstavnika republika, odraz su sve veće važnosti pojedinih republika u sustavu odlučivanja³³, a koji su doprinosile „fragmentaciji“ jugoslavenskog društva (ako ćemo polaziti od toga da je u sociološkom smislu riječi takvo društvo na području države postojalo).³⁴ U svakom slučaju, uočljivo je da je decentralizacija na gospodarskom planu nastupila prije političke decentralizacije.³⁵ Iz diskusija, koje su se vodile u partijskim i državnim savezima, jasno proizlazi da važnije ekonomske odluke partijski vrh nije mogao jednostavno nametati, nego su bile predmet rasprava u najvišim političkim forumima.³⁶

Za vrijeme postojanja SFRJ, radničko se samoupravljanje svakako nastojalo prikazati kao veliki uspjeh, a prema tome stanoviti oprez u korištenju ondašnjih zvaničnih brojki i podataka zasigurno neće biti na odmet. Međutim, nesporno

32 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 250.

33 Bičanić, *Fractured Economy*, str. 133-139.

34 Kokanović, *The Cost of Nationalism*, str. 141-157.

35 Ramet, *Nationalism and Federalism*, str. 71; Hamilton, *Yugoslavia*, str. 239; Bičanić, *Ekonomska politika*.

36 Weißenbacher, *Jugoslawien*, str. 103, koji također naglašava da se nakon reforme o „političkim, socijalnim i ekonomskim pitanjima“ sve više raspravljalo vodeći računa o gospodarskim i nacionalnim interesima pojedinih naroda, pa je nacionalna pripadnost republičkih funkcionara igrala sve veću ulogu.

je da je samoupravljanje od svog samog uvođenja postiglo znatno bolje rezultate od ekonomija *socijalističkog lagersa*³⁷. Realni nacionalni dohodak između 1953. i 1964. godine povećan je za impresivnih 188% (9,2% godišnje), s tim da je u periodu privrednog poleta nakon 1957. godišnji rast dohotka iznosio čak preko 10%. Rast industrijske proizvodnje u periodu od 1957.-1964. iznosio je godišnje za današnje uvjete nevjerojatnih 12,7%³⁸, između 1953. i 1960. industrijska proizvodnja rasla je čak za 13,83 % godišnje.³⁹ Po tempu rasta industrijske proizvodnje Jugoslavija se u ono doba time svrstala među zemlje sa najbržom stopom industrijalizacije (jedino Japan je u ono vrijeme bilježio veću stopu rasta). U očima vladajućih komunista i inozemnih pristalica jugoslavenskog modela ti uspjesi su potvrđivali potencijal samoupravljanja kao „*trećeg puta*“ između kapitalizma i socijalizma.⁴⁰ Mnogi statistički pokazatelji zorno ilustriraju da je odstupanje od planske privrede tijekom pedesetih godina doista značilo ubrzani rast ekonomije i svojevrsno gospodarsko čudo, a što je za najšire slojeve društva značilo osjetno poboljšanje životnog standarda.⁴¹ Međutim, privredni razvoj do reforme bio je uglavnom ekstenzivan i pokretan državno administrativnim instrumentima na nivou federacije.

Politika liberalizacija cijena, s kojom se započelo još 1953. godine, te davanje mogućnosti poduzećima da raspolažu sa 3 do 17% svoje akumulacije (ovisno o granama proizvodnje), i općenito odustajanje od planske privrede po sovjetskom modelu nastavljena je, znači, 1961. godine odlukom koja je radnim organizacijama tj. radničkim savjetima u njima davala ovlasti da odlučuju o visini dohoda u svojim poduzećima. Tako su ubrzo počeli rasti osobni dohoci, a što je dovelo do naglog pražnjenja „akumulacijskih fondova“ u poduzećima. Dok se rast produktivnosti početkom šezdesetih kretao između tri i četiri posto, osobni dohoci su se povećavali čak za 23 posto. Disproporcije, koje su se javljale među različitim privrednim granama, i sve veća stopa inflacije bile su očekivana posljedica. Ekonomistima nije predstavljalo iznenađenje što je stopa rasta između 1960. i 1961. godine naglo pala za više od 10 posto, od 15,5% na 4,1%, a nakon toga su se rasplamsale diskusije o nužnim reformama.⁴²

Dok je jedna strana smatrala da etatički privredni sistem, u kojemu bi i dalje *sredstvima za proizvodnju* upravljala država kao „neposredni organizator

37 Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, str. 196 govori o "gospodarskom čudu". Vasić, *Commodity Exports*, str. 55, navodi podatak da se izvoz u razdoblju između 1953.-65. čak učeterostručio.

38 Usp. Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije*, str. 6. Iste godine Marko Veselica, Šime Đodan i Vlado Trbović (*Društveno-ekonomski odnosi*) navode podatak da je dostignut nivo privrednog razvitka Jugoslavije koji se procjenjuje na oko 600 dolara po glavi stanovnika.

39 Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, str. 197.

40 Vanek, *Marktwirtschaft und Arbeiterselbstverwaltung*, str. 5; isti, *The Economics of Workers' Management*; Lydall, *Yugoslav Socialism*.

41 Usp. Grličkov (ur.), *Privreda*, koji daje iscrpan prikaz mnogih statističkih pokazatelja.

42 Usp. Plaggenborg, *Die Entstehung*, str. 407; Shoup, *Titoism*, str. 47-72.

privrede, da centralizuje i preraspodeljuje sredstva“, dovodi do „stvaranja nove birokratske vlasti nad proizvođačima“⁴³, a što, kako je smatrano, nije u skladu sa samoupravljanjem, druga je struja unutar SK i dalje zagovarala „regulisanje procesa reprodukcije“, u kojem bi se najveći dio akumulacije prikupljao porezima i bio na raspolaganju državi, koja bi ostala „odlučujući nosilac procesa reprodukcije“. Jesu li upravo te rasprave, unutar vodstva Saveza komunista, početkom šezdesetih označavale „početak kraja“ SFRJ?⁴⁴

Od presudnog značenja, čini se, bilo je da su nakon prvotne faze centralističkog administrativnog socijalizma u četrdesetima partijske strukture na nivou pojedinih republika faktički ovladale i kontrolirale privredne subjekte na svom teritoriju. Od kraja šezdesetih godina primarnu lojalnost kadrovi u vladama i poduzećima imaju prema svojim republičkim organizacijama, što je, da se poslužim riječima Zdenka Radelića, bio *put iz jednopartijske u osmopartijsku državu*, u kojoj je nacionalna državnost jačala i podrivala dotadašnji monolit centralne vlasti.⁴⁵ Sukobi interesa između tzv. razvijenih i nerazvijenih republika bili su neizbježni⁴⁶, a što se nikako nije moglo prikriti ni pozivanjem na tzv. tekovine narodno-oslobodilačke borbe, niti parolom o sve čvršćem bratstvu i jedinstvu, pa ni bezbroj puta ponavljanim propagandnim obećanjima da će u svijetloj budućnosti besklasno društvo svi narodi i narodnosti SFRJ živjeti u istom blagostanju. Rasprava o daljnjem putu jugoslavenske federacije bila je početkom šezdesetih godina otvorena, mada je Partija, naravno, propisivala da taj put, kamo god on vodio, nije smio ugroziti njezinu *vodeću ulogu* u društvu tj. vlast SKJ.

Ovdje nas zanimaju ključni procesi toga doba, koji su tijekom šezdesetih godina doveli do toga da je vlast *de facto* prešla na najviša tijela republičkog SK, a što bi se moglo, općenito govoreći, tumačiti tako da su republike postale novi centri moći unutar Federacije, koje su se prema logici tih promjena onda posve razumljivo zalagale za svoje vlastite interese.⁴⁷

Polazeći od toga da je SK reagirao na pokazatelje krize i pokušavao sačuvati stabilno funkcioniranje sustava, i da mu svakako nikakvo svjesno ukidanje ni ugrožavanje vlastitog partijskog, vojnog, policijskog, gospodarskog i pro-midžbenog monopola nije padalo napamet, postavlja se pitanje: jesu li vodeći komunisti bili svjesni dugoročnih posljedica reformi koje su inicirali? Prema logici osvajanja i očuvanja vlasti kojom su se vodili komunisti, nije bilo za očekivati da će Komunistička partija pokrenuti reformske procese, koji će

43 Šefer, *Ekonomski razvoj*, str. 9.

44 Usp. Zečević (ur.), *Početak kraja SFRJ*. Za razdoblje “administrativnog socijalizma” usp. Zečević, Lekić (ur.), *Izvori za istoriju*.

45 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 367.

46 Hočevar, *Slovenia's Role*.

47 Usp. Ramet, *Nationalism and Federalism*, str. 29-39.

rezultirati u nestajanju središnjeg centra moći. U kojoj mjeri su doista na tu odluku utjecala ideologijska uvjerenja teoretičara samoupravnog socijalizma koji su tražili drukčiji socijalizam od onog sovjetskog i koji su, pozivajući se na teorije mladog Karla Marxa, propovijedali decentralizaciju kao prvi korak k *odumiranju države*?⁴⁸

Činjenica je da se u diskusijama u najvišim partijskim forumima, koje su prethodile prvoj tzv. „minireformi” 1961. pored izvještaja SIV-a opširno citiraju marksistički teoretičari i ideologijska uvjerenja, a kao glavni problem se spominje moguće skretanje sa pravog puta ka socijalizmu. Vodeći ljudi SK tražili su načina kako bi „spasili” akumulaciju i viškove rada od toga da se ne bi pretočila u veće osobne dohotke radnika, koji su je, eto, skloni „pojesti”, umjesto da akumulaciju ulažu u daljnju izgradnju socijalizma. No, na kraju prevladava stajalište da se država mora što više povući iz privrede, koju u što većoj mjeri valja prepustiti samoupravljačima. Što je to trebalo značiti u praksi?

Na dramatičnoj proširenoj sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ od 14.-16. ožujka 1962. Tito je „već tada predvidio i mogućnost raspada države” i dvaput zaprijetio time da će se povući sa svih svojih funkcija.⁴⁹ U ovom kontekstu ćemo se zadržati samo na raspravi o gorućim problemima u privredi. Doneseni zaključci o „mjerama za stabiliziranje privrede” mogu se iščitati kao kompromis između predstavnika dviju struja ili blokova: unitarističko-centralističkog i (kon)federalističkog bloka. Stav, koji je iznio Jovan Veselinov, sekretar CK SK Srbije, ukazuje na razmjere neslaganja kad naglašava da se prisutni najviši predstavnici Partije iz cijele Jugoslavije ne slažu „o svim bitnim pitanjima (...) mi se ne slažemo oko društvenog plana (...) s politikom investicija (...) nemamo jedinstven stav u pitanju privrednog sistema (...) u pitanju razvijenih i nerazvijenih područja (...) u pitanjima politike u poljoprivredi (...) itd. Ne slažemo se o svim osnovnim pitanjima (...)”⁵⁰

I poznato pismo vodstva SK upućeno svim članovima SK, u kojemu je bilo riječi o raznim „nepravilnostima”, i da se mora stati na kraj pojavama lokalizma, partikularizma i egoizma, kao i tome da se isključivo gledaju interesi vlastite republike, ukazuje na sve otvorenije rasprave unutar samog Saveza komunista. Dok je jedna strana isticala da je socijalizam kao takav u opasnosti i upozoravala na anarhiju koja prijeti, druga je ponavljala svoje stavove o samoupravnom socijalizmu, koji ne bi smjelo gušiti, već ga osloboditi svih ostavština administrativnog i etatičkog modela upravljanja privredom.

48 Usp. Imširović, *Od staljinizma do samoupravnog socijalizma* te diskusiju koncepta kardeljevske Jugoslavije kod Dejana Jovića u navedenom djelu, gdje autor iznosi tezu da je Edvard Kardelj, kojemu se kasnije pridružio i Tito, naumio neke od marksističkih teza doista i sprovesti u djelo, pa su, prema Jovićevo mišljenju, odlučili “državu socijalizirati, podruštvočiti”, a konačno je ugasiti i zamijeniti je “asocijacijom slobodnih proizvođača” i zapravo tako pretočiti u stvarnost tezu o odumiranju države..

49 Bilandžić, *Moderna povijest*, str. 416.

50 AJ CK SKJ, III/88, citirano i u Bilandžić, *Moderna povijest*, str. 418.

Nakon što su se, već krajem ožujka 1962., republički forumi kritički očitovali na ostvarene rezultate, Titov poznati oštri nastup u Splitu 6. svibnja 1962., ponovno protiv partikularizma, nacionalizma i republičkih ekonomskih lokalizama, nije ostavljao nikakve dvojbe, u kojoj mjeri je situaciju smatrao ozbiljnom.⁵¹

Dvadeset trećeg srpnja 1962. godine održana je IV. sjednica CK SKJ, na kojoj su svi društveni činitelji obvezani na daljnje razvijanje društvenog samoupravljanja. Završna riječ na toj sjednici pripala je Josipu Brozu Titu, koji je istaknuo da kod radnika postoji svijest za zajednicu kao cjelinu i da se ne smije sumnjati u ustav radničkog samoupravljanja.⁵² Najznačajniji dokument tog razdoblja jest Ustav SFRJ, objavljen 7. travnja 1963. godine, koji je propisivao da građani „neposredno i putem organa društvenog samoupravljanja” ostvaruju osnovne funkcije društvene zajednice, koja je „slobodna zajednica proizvođača”.⁵³ Određeno je da federacija raspolaže jednom trećinom akumulacije, privredne organizacije približno drugom, a trećom komune i republike zajedno.⁵⁴ Ostala ekonomska regulativa (proširena reprodukcija, bankarski i devizni sustav, krediti, sustav planiranja) trebala je ostati u rukama države. U tisku je Ustav prozvan „*poveljom samoupravljanja*”⁵⁵, a Edvard Kardelj, kao glavni autor, isticao je *izjednačavanje radničke klase s državom* kao glavni cilj. Dok se službeno raspravljalo o tome, kako omogućiti da što veći broj radnika sudjeluje pri donošenju najvažnijih društvenih odluka, u praksi se primjećivalo sve veće osamostaljivanje određenog broja visokih državnih i partijskih funkcionara, što je rezultiralo njihovim preuzimanjem monopola pri upravljanju važnim aspektima društvenog života.⁵⁶

Iz zaključaka V. kongresa Saveza sindikata Jugoslavije u travnju 1964. proizašao je zahtjev za prevladavanjem etatističkih odnosa i proglašavanje neposrednih proizvođača i njihovih samoupravnih organa nositeljima proširene reprodukcije. Kongres se zalagao za uspostavu slobodnijih tržišnih odnosa, veću samostalnost radnih organizacija, tj. za deetatizaciju odnosa u svim aspektima društvenog života. Savezna je skupština 20. svibnja 1964. godine izdala dokument pod nazivom *Rezolucija o osnovnim smjernicama za dalji razvoj privrednog sistema*, u kojem su izraženi isti stavovi koji su izneseni na V. kongresu SSJ. U prosincu 1964., na VIII. kongresu SKJ, odlučeno je potom o daljnjem razvitku samoupravljanja na način da se prenesu sredstva za proširenu reprodukciju i prava s državnih i političkih organa na radne kolektive, a Kongres je također zagovarao promjene u pravcu stvaranja slobodnijeg tržišta.

51 Tito, Govor u Splitu, 6. maja 1962. Ovdje prema Nikolić (ur.), J. B. Tito, str. 112-124.

52 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 254.

53 Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 338.

54 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 297.

55 Matković, *Povijest Jugoslavije*.

56 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 298.

Dakle, tijekom 1963. i 1964. godine sve je više prevladavalo uvjerenje da se postojeći privredni sustav mora mijenjati, što se odnosilo i na sustav i politiku cijena. Naime, ekonomske kategorije kao cijena koštanja, cijena proizvodnje⁵⁷, prodajna cijena i visina akumulacije smatrani su odlučujućim faktorima materijalnoga i društvenog položaja pojedinaca, radnih zajednica, pa i pojedinih naroda. Do 1965. godine (do privredne reforme) država je određivala cijene gotovo svim vrstama proizvoda. Cijene sirovina bile su mnogo niže od cijena robe za široku potrošnju, a sve to da bi se osigurala sirovine za prerađivačke kapacitete. Što su prerađivački kapaciteti više rasli, to je više zaostajala sirovinaska osnova industrije, a što je povećavalo disproporciju između proizvodnje sirovina i prerađivačke industrije. U svrhu rješavanja ove situacije, smatrano je da se treba uključiti u svjetsku privredu, budući da se u okvirima nacionalne privrede nije mogla ostvariti „normalna“ struktura cijena, ponude i potražnje. Sukladno tomu, tijekom 1964. na području raspodjele dohotka između privrednih organizacija i društva odnosno države uvedene su sljedeće promjene: ukinut je doprinos na izvanredni prihod poduzeća (tzv. porez na visoku produktivnost); ukinuti su doprinosi društvenim investicijskim fondovima kao izraz koncepcije o prenošenju akumulacije s države na privredne organizacije i ukinut je doprinos iz dohotka osnovnim granama privrede (1965. i u cjelokupnoj privredi).⁵⁸

Gospodarska reforma službeno je proglašena u srpnju 1965., mada su promjene započele već tijekom 1964. godine. Na samome početku reforma se sukobila s pitanjem nerentabilnih poduzeća (tzv. „političke tvornice“) i s teškoćama u izvozu. Neke od mjera poduzetih u početnoj fazi uključivale su devalvaciju dinara, smanjenje carinske zaštite, poskupljenje uvoza i poticanje izvoza, smanjenje kredita u svrhu suzbijanja inflacije, restrikciju investicijske potrošnje, smanjenje poreznih i nekih drugih obveza privrede, uz preporuku da osobni dohoci ne rastu iznad produktivnosti. Međutim, zadržan je stari sustav proširene reprodukcije, devizni režim i režim vanjske trgovine.

Značajno za daljnji razvoj doima se činjenica da je određeno da je uloga reguliranja privrednog života zemlje, kao i određivanja cijena, ubuduće imala pripasti tržištu, a ne državi. Ukinuti su državni investicijski fondovi, a kapital je prenesen na banke i poduzeća, te je uveden konvertibilni dinar. Ostvarena je stabilizacija cijena i životnih troškova, ali na temelju uvođenja restriktivnih mjera i posebno stagnacijom privrede. Naime, privreda je nakon reforme morala prekinuti s visokom stopom rasta, jer je bila izložena naglom prekidu inflacije. Industrijska je proizvodnja naglo stagnerala, dok su brodogradnja, kemijska industrija, industrija nafte, papira i elektroenergije ostvarile visoki porast. Pritom

57 Cijena koštanja plus prosječni profit, usp. Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, str. 55-56.

58 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 310.

je važno napomenuti da je poljoprivreda bilježila veću stagnaciju od industrije. Dakle, reformom se uveo, kao što je rečeno, „kapitalistički način poslovanja“, ali bez uvođenja privatnog vlasništva. Dotad je privreda bila podržavana regresima, dotacijama i zaštitnim carinama, dok je nakon reforme upućena na usvajanje zakonitosti tržišne ekonomije.

Važno je istaknuti da je smanjenje investicija i inflacije te porast dohotka zaposlenih doveo do pada zaposlenosti, o čemu svjedoče sljedeći statistički podaci: godine 1967. zabilježeno je 1% manje zaposlenih nego 1964., a 1968. je broj osoba koje traže zaposlenje veći za 47% nego 1964. godine (s tim da posao sve više traže obrazovaniji).⁵⁹ Privredna stagnacija, teškoće pri zapošljavanju i relativno niski dohoci uzrokovali su odlazak radnika u inozemstvo, tako da je već polovicom 1968. godine u zapadnoj Europi boravilo oko 400 000 radnika iz Jugoslavije. Prema pokazateljima koje navodi statistički godišnjak, 1974. godine 10% radno sposobnog stanovništva nalazilo se na „privremenom radu“ u inozemstvu, a 1976. čak 14,5%! Očigledno je da je nastao veliki jaz između ciljeva i težnji postavljenih reformom i onoga što je njome ostvareno. Zbog toga njome nisu bili zadovoljni ni njezini najodlučniji zagovornici, pa će nezadovoljstvo rezultatima privredne reforme 1965. godine potpomoći nadolazeću političku krizu.

Od proširene sjednice Izvršnog komiteta CK SKJ u ožujku 1962. godine, kad je Tito otvoreno izjavio da se boji za opstanak jugoslavenske zajednice, mogu se pratiti pojačani dezintegracijski procesi i osamostaljivanje republičkih partijskih vodstava. Iz rasprava po republičkim centralnim komitetima može se iščitati otvorena konfrontacija slovenskog i federalnog partijskog rukovodstva, o čemu je početkom travnja iste godine opetovano morao raspravljati Izvršni komitet. Odluka tog foruma da pošalje tajno pismo partijskim organizacijama⁶⁰, očito, više nije mogla zaustaviti pokrenute društvene procese, a također već spomenuti Titov govor na Splitskoj rivi 6. svibnja 1962. može se također protumačiti kao pokušaj da se sve jasnije vidljivi dezintegracijski procesi zaustave u situaciji kad su se sve teže nalazili kompromisi između zahtjeva republika i saveznog centra.

Iz zapisnika rasprava koji su se vodili unutar Izvršnog komiteta, vidljivo je razilaženje i nesuglasje oko toga što to „ekonomska logika“ doista nalaže, a koju je, na primjer, Sergej Krajger zagovarao.⁶¹ Njegovo zalaganje „da bi trebalo republičke kongrese odlučno usmeriti u pravcu sređivanja privrede“, te „da se tereti ove reforme ne smeju prevaliti na standard“ i da „treba izvršiti novu preraspodelu

59 Isto, 318.

60 AJ, fond 507 - CK SKJ, III/8, Zapisnik sednice Izvršnog komiteta CK SKJ od 3. aprila 1962., Zečević, *Početak kraja SFRJ*, str. 275-277.

61 AJ, CK SKJ III/108

nacionalnog dohotka u kome bi lična primanja imala veće učešće⁶² izazivalo je oprečne reakcije, a sve vidljivije su do izražaja dolazili i politički problemi. Titov apel „da neki naši drugovi zaboravljaju jugoslovensku ekonomsku celinu, suviše ih vuku lokalni interesi”, te njegova konstatacija „Naša zemlja ima dobre stručnjake, ali su oni apsolutno nesposobni da sagledaju ekonomsku celinu i tu ih ne smemo slušati” nije imala velikog učinka, već se u raspravi i dalje jasno vidjelo da su otpori reformi bili veliki.⁶³

Međutim, sažetak Titove diskusije u zapisniku ukazuje na to, zašto i zbog čega su zagovornici reforme odnijeli prevagu: „Drug Tito objašnjava da nije mislio da bi trebalo obustaviti investicije u modernizaciju i u sirovinke objekte već druge koje nemaju opravdanje. Naročito je protiv onih objekata čija izgradnja dugo traje. Treba se, pre svega, *orientisati na modernizaciju onoga što imamo*” (podvukao A. J.).⁶⁴

Tijekom iste sjednice nekoliko je članova Izvršnog komiteta ukazalo „na ozbiljnost pitanja deviznih rezervi postavljajući pitanje kakve su perspektive oko novih zajmova”, a „drug Koliševski” upozoravao je na to „da se već o pripremama za deviznu reformu široko diskutuje u zemlji, pa i u inostranstvu i da to više nije nikakva tajna. O tome čak piše i BBC”, pa sa gorčinom zaključuje: „Ne poštuju se ni sada naše mere ni odluke”, te zahtjeva „kada se sve pripreme obave treba pozvati celokupan politički i privredni aktiv i govoriti o ozbiljnosti ovih mera i mobilisati ga na sprovođenju utvrđene politike”.⁶⁵

Zapisnik ne ostavlja mjesto sumnji koliki su tada, sredinom šezdesetih godina, već bili ekonomski problemi i da se provođenje reforme s pravom moglo smatrati gorućim pitanjem: „Drug Gligorov je na kraju dao informaciju o tome sa kakvim deviznim rezervama se raspolaže. Sadašnja naša rezerva u konvertibilnim devizama iznosi 60 miliona, a za uspješno provođenje reforme bilo bi potrebno 400 miliona. Po našim pravima za ove svrhe mogli bismo dobiti od MMF-a novih 70 miliona i nešto kratkoročnih kredita, čime bismo obezbedili oko 200 miliona. Sve ostalo trebalo bi obezbediti kroz povećani izvoz. Osvrćući se na diskusiju druga Vlahovića rekao je da, po njegovom mišljenju, deflacija ne bi bila rešenje ovog problema (...) zaledimo neke oblike unutrašnje potrošnje, a da povećanu proizvodnju i realizujemo kroz izvoz. To traži i smanjenje zaposlenja. Kao kruna ovih mera i njen krajnji akt treba da bude i prelazak na čvrsti dinar i promena novca.”⁶⁶

Pored ekonomskih teškoća, na istoj sjednici početkom 1965. godine Tito svoje drugove podsjeća „na razne negativne pojave u omladini”, i zapisnik

62 AJ, CK SKJ III/108, 1. Sednica IK 28. 01. 1965.

63 Usp. Diskusiju Mike Špiljaka prema Zapisnik sa sednice IK CK SKJ od 26. 02. 1965, III/109.

64 AJ, CK SKJ III/108, 1. Sednica IK 28. 01. 1965.

65 Isto.

66 Isto.

konstatira da je „drug Tito” pozvao pojedine drugove „da odgovornije i mirnije diskutuju” i bilježi njegove riječi: „Sada smo došli u situaciji da raspustimo organizaciju Saveza komunista na Ljubljanskom universitetu gde ima oko 1800 članova, a stanje je kod tih komunista takvo da nemamo na koga da se oslonimo.” Na istoj sjednici Mika Špiljak govorio je o nužnoj „unutrašnjoj demokratizaciji SKJ”⁶⁷, a na sjednici Izvršnog komiteta početkom svibnja naizgled je postignut konsenzus da se svaki centralizam mora smatrati kao paravan unitarizma kojemu se odlučno valja suprotstaviti.⁶⁸ Međutim, bilo je i dalje onih koji su se protivili gospodarskim reformama i svemu što su one implicirale. Tako su u „strogo poverljivom” Zapisniku ostale zabilježene i riječi Svetozara Vukmanovića-Tempa u raspravi oko „spoljnotrgovinskog režima”, koje se mogu shvatiti i kao njegovo mišljenje o gospodarskoj reformi kao takvoj: „To je najgluplje rešenje koje smo mogli izmisliti. Tu se sada razvija teritorijalni autarkizam, to djeluje protiv integracionih procesa! Znači, nedovoljno izdiskutujemo izvesnu stvar, pa onda zauzimamo stavove.”⁶⁹

Zaključci sjednice, međutim, ukazuju na to da je oko osnovnih ciljeva reforme postignuto suglasje u najvišem partijskom forumu. Riječima Miloša Minića to su bili „modernizacija privrede i jačanje integracionih procesa, porast produktivnosti rada, stvaranje uslova za rešavanje otvorenih strukturnih problema. (...) stvaranje uslova za povećanje izvoza i proširenje celokupne razmene sa inostranstvom, i trajno uključivanje privrede Jugoslavije u međunarodnu robnu razmjenu prema njenoj snazi i prema perspektivama njenog razvoja. (...) stvaranje uslova za doslednije sprovođenje načela raspodele prema radu, za slobodnije delovanje ekonomskih zakonitosti, za dalji razvitak sistema društvenog samoupravljanja i u tom sklopu celokupnog političkog sistema na osnovama novog Ustava.”⁷⁰

Josip Broz Tito pokušao je sažeti raspravu riječima da je „osnova ovog poduhvata da se olakša opšta privreda Jugoslavije, da bude kompleksnija, jugoslovenska” dok je Jakov Blažević isticao „ako ova reforma ne uspe onda ćemo veće štete doživjeti nego 1961. godine jer je privreda razvijenija i uklopljenija u svetsku privredu”, a Petar Stambolić upozoravao da je „prisutan u svim našim pitanjima problem položaja među republikama, razvijenih i nerazvijenih regiona.”⁷¹

Ukratko, odnos prema tržištu i nacionalnom pitanju bila su dva glavna žarišta sukoba unutar Saveza komunista, što se jasno vidi u raspravama, koje su

67 AJ, CK SKJ III/108, 1. Sednica IK 28. 01. 1965.

68 AJ, Fond 507 i III/106 CK SKJ 11/1 4. 12. 1964. Zapisnik sa sjednice IK CK SKJ kao i III/110 od 05. 05. 65.

69 AJ, CK SKJ III/111 od 21. 05. 1965.

70 Isto.

71 Isto.

se vodile oko gospodarskih reformi. Već krajem 50-ih godina postalo je jasno da „centralističku federaciju” nisu prihvaćale ni Slovenija ni Hrvatska ni Makedonija. Sukob do kojeg je došlo već je početkom 1960-ih paralizirao funkcioniranje saveznih centara vlasti, a u procesu realizacije gospodarske reforme zaoštravali su se sukobi između proreformskih i antireformskih snaga.⁷² Mršavi rezultati reforme bit će jedan od uzroka i povoda političke krize koja je nastajala u tijeku reforme⁷³, a pitanje „*Ko koga eksploatiše*“ unutar jugoslavenske federacije više nije silazilo s dnevnog reda.⁷⁴

Izvori i literatura

Arhivski izvori

AJ — Arhiv Jugoslavije
fond CK SKJ
fond SIV

Literatura

Bićanić, Rudolf. *Ekonomska politika FNRJ*. Zagreb, 1962.

Bićanić, Ivo. *Fractured Economy*. U: Rusinow, Dennis (ed.). *Yugoslavia: A Fractured Federalism*. Washington, 1988, str. 120-141.

Bilandžić, Dušan. *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945-1969*. Zagreb, 1969.

Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985*. Zagreb, 1985.

Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povjest*. Zagreb 1999., 13.

Bookman, Milica Z. *Economic Aspects of Yugoslavia's Desintegration*. U: Raju G., Thomas C. (ur.). *Yugoslavia Unreveled*. Lanham, Maryland, 2003., str. 117-138.

Calic, Marie –Janine. *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München, 2010.

Cullenberg, Stephen, Amariglio Jack Ruccio David F. (ur.). *Postmodernism, Economics and Knowledge*. London, 2001.

72 Bilandžić, *Moderna povijest*, str. 482.

73 Primorac, Babić, *Systemic Changes*, str. 195-213; Pavlović, Stojanović, *Ekonomska preispitivanja*; Lang, Pjanić, *Problemi ekonomskih funkcija*; Rakoc, Privredni sistem; Mihailović, *Regionalna stvarnost*; Miličević, *Ekonomski položaj*; Turčić, *Regionalni i granski aspekti*.

74 Madžar, *Ko koga eksploatiše*, str. 171-200.

- Čobeljić, Nikola. *Privreda Jugoslavije*. Beograd, 1974.
- Dragičević, Adolf. *Leksikon političke ekonomije*. Zagreb, 1983., str. 593-594.
- Dragosavac, Dušan, Gorupić, Drago, Lang, Rikard, Vojnić, Dragomir. *Problemi provođenja društveno-ekonomske reforme*. Zagreb, 1969.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918-2008.* Zagreb, 2008.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb, 2003.
- Grličkov, Aleksandar (ur.). *Privreda Jugoslavije 1947.-1977* Beograd, 1978.
- Hadžišehović, Munevera. *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*. College Station, 2003.
- Hamilton, Ian. *Yugoslavia, Patterns of Economic Activity*. New York, 1968.
- Hanžeković, Marijan. *Privredni sistem Jugoslavije*, Zagreb, 1968.
- Haynes, Mike. *The Nightmare of the Market*. U: Lindsey German (ur.). *The Balkans: Nationalism and Imperialism*. London, Chicago, Sydney, 1999., str. 1-19.
- Hočevar, Toussaint. *Slovenia's Role in Yugoslav Economy*. Columbus, Ohio 1964.
- Hodgson, Geoffrey M. *How Economics Forgot History. The problem of historical specificity in social science*. London , 2001.
- Horvat, Branko. *The Political Economy of Socialism*. New York, 1981.
- Horvat, Branko. *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb, 1983.
- Horvat, Branko. *The Yugoslav Economic System*. New York, 1976.
- Imširović, Jelka. *Od staljinizma do samoupravnog socijalizma u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ – od V-XI kongresa*. Beograd, 1991.
- Jakir, Aleksandar. *The Economic Trigger. The status of „Nationality“ in a „Self-managed economy“ during the 1960s and 1970s in socialist Yugoslavia*. U: Calic, Marie-Janine, Neutatz, Dietmar, Obertreis, Julia (ur.). *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970*. Freiburg, 2011., str. 134-155.
- Jakir, Aleksandar. *Worker's Self-Management in Tito's Yugoslavia Revisited*. *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 33, 2005, str. 137-155.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija. Zemlja koja je odumrla*. Zagreb, 2003.
- Jović, Dejan. *Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije. Kritička analiza postojećih interpretacija*. *Reč*, 62/8, jun 2001., str. 91-157.
- Kokanović, Marina. *The Cost of Nationalism, Croatian Labor, 1990-1999*. U: Crowley, Stephen, Ost, David (ur.). *Workers After Workers' States. Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe*. Boulder, 2001, str. 141-157.
- Kornai, János. *Das sozialistische System. Die politische Ökonomie des Kommunismus*. Baden-Baden, 1995.

- Lang, Rikard, Pjanić, Zoran. *Problemi ekonomskih funkcija Federacije vezanih za djelovanje jedinstvenog tržišta*. Zagreb, 1971.
- Lang, Rikard et al. *Privredni sistem SFRJ*. Zagreb, 1970.
- Lydall, Harold. *Yugoslav Socialism. Theory and Practic*. Oxford, 1984.
- Madžar, Ljubomir. Ko koga eksploatiše. U: Popov, Nebojša (ur.). *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd, 1996., str. 171-200.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije (1918. – 1991.) – Hrvatski pogled*. Zagreb, 1998.
- Mihailović, Kosta. *Regionalna stvarnost Jugoslavije*. Beograd, 1990.
- Miličević, Dragica. *Ekonomski položaj regiona Jugoslavije*. Beograd, 1972.
- Nikolić, Miloš (ur.), J. B. Tito, *Jugoslavenska revolucija i socijalizam*. Zagreb, 1982.
- Pascheit, Orlando. *Zu ökonomischen Ursachen des Zerfalls des Vielvölkerstaats Jugoslawien*. Hamburg, 1994.
- Pavlović, Dragiša, Stojanović, Ivan. *Ekonomska preispitivanja*. Beograd, 1984.
- Pavličević, Dragutin. *Povijest Hrvatske*. Zagreb, 2002.
- Perišin, Ivo, Vojnić, Dragomir. *Neki problemi daljnjeg razvoja privrednog sistema Jugoslavije*. Zagreb, 1970.
- Petranović, Branko, Zečević, Miodrag (ur.). *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd, 1988.
- Pintado, Xavier. *Structural Problems and Current Developments in the Yugoslav Economy*. Genf, 1987.
- Plaggenborg, Stefan. Die Entstehung des Nationalismus im kommunistischen Jugoslawien, *Südost-Forschungen*, 56, 1997, str. 399-442.
- Pleština, Dijana. *Regional Development in Communist Yugoslavia. Success, Failure, and Consequences*. Boulder, 1992
- Primorac, Emil, Babić, Mate. Systemic Changes and Unemployment Growth in Yugoslavia, 1965-1984. *Slavic Review*, 2, 1989, str. 195-213.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb 2006.
- Rakoc, Vojislav. Privredni sistem i federativno uredjenje zemlje. U: Jurin, Smiljan (ur.). *Privredni sistem SFRJ*. Beograd, 1977.
- Ramet, Sabrina. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1990*. Indiana University Press, 1992.
- Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950-1970. Statistički podaci*. Beograd, 1971.

Shoup, Paul. Titoism and the National Question in Yugoslavia. A Reassessment. U: Heuvel, Martin van den, Siccama, Jan G. (ur.). *The Disintegration of Yugoslavia*. Amsterdam, Atlanta, 1992., str. 47-72.

Simić, Predrag. Civil War in Yugoslavia – the roots of disintegration. U: Heuvel, Martin van den, Siccama, Jan G. (ur.). *The Disintegration of Yugoslavia*. Amsterdam, Atlanta, 1992., str. 73-100.

Spehnbjak, Katarina. „Brionski plenum“ – odjeci IV. Sjednice CK SKJ iz srpnja 1966. godine u hrvatskoj političkoj javnosti. *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 1999, str. 463-489.

Stojanović, Radmila. Stopa rasta socijalističke privrede. U: *Savremeni problemi privrednog razvoja u socijalizmu*. Zbornik radova. Beograd, 1960, str. 47-80.

Šefer, Berislav. *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*. Beograd, 1969.

Štahan, Josip. *Osobna potrošnja i privredni razvoj SR Hrvatske u razdoblju 1957.-1966*. Zagreb, 1970.

Štahan, Josip. *Osnove dugoročne politike životnog standarda*. Zagreb, 1970.

Turčić, Ivan. *Regionalni i granski aspekti efikasnosti uloženi sredstava jugoslavenske industrije 1964. i 1967. godine*. Zagreb, 1970.

Vanek, Jan. *The Economics of Workers' Management, A Yugoslav Case Study*. London, 1972

Vanek, Jan. *Marktwirtschaft und Arbeiterselbstverwaltung*. Campus Verlag, 1975.

Vasić, Vukašin. Commodity Exports. *Yugoslav Survey*, 26, 1985, br. 1, str. 55-79.

Veselica, Marko, Đodan, Šime, Trbović Vlado. *Društveno-ekonomski odnosi i položaj obrazovanja u uvjetima razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji*. Beograd, 1969.

Vlaskalić, Milena, Zeković, Velimir. *Ekonomika Jugoslavije*. Beograd, 1976.

Vojnić, Dragomir. *Problemi i dileme razvoja jugoslavenskog tržišno-planskog sistema*. Zagreb, 1970.

Weißbacher, Rudy. *Jugoslawien. Politische Ökonomie einer Desintegration*. Wien, 2005.

Woodward, Susan. *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945-1990*. Princeton, 1995.

Zacharias, Michal Jerzy. Decentralization tendencies in the political system of Yugoslavia in the 1960s. *Acta Poloniae Historica*, 84, 2001, str. 137-166.

Zečević, Miodrag (ur.). *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*. Beograd. 1998.

Zečević, Miodrag, Lekić, Bogdan (ur.). *Izvori za istoriju Jugoslavije. Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953*. 4 toma. Beograd, 1995.

Zubak, Marko. The Croatian Spring, Interpreting the Communist Heritage in Post-Communist Croatia. U: *East Central Europe*, 32, 2005, str. 191-225.